

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ

Державна установа «Центральний методичний кабінет
підготовки молодших спеціалістів» МОЗ України

ПОГОДЖЕНО

Директор Державної установи
«Центральний методичний кабінет
підготовки молодших спеціалістів
МОЗ України»

Т.І. Чернишенко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник Директора Департаменту
кадрової політики, освіти, науки
та запобігання корупції МОЗ
України

О.П. Волосовець

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЯ

ПРОГРАМА

для вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів
I—III рівнів акредитації за спеціальністю
5.12010101 «Лікувальна справа»

Київ
2011

ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЯ

Укладач

С.А. Колодій — кандидат медичних наук, викладач вищої категорії Вінницького медичного коледжу ім. акад. Д.К. Заболотного.

Програму розглянуто і схвалено на засіданні циклової комісії хірургічних дисциплін (протокол № 9 від 06 квітня 2011 р.) та методичної ради Вінницького медичного коледжу (протокол № 8 від 12 квітня 2011 р.).

Програму розглянуто та рекомендовано до затвердження опорною цикловою комісією дисциплін хірургічного профілю на спільному засіданні 04 жовтня 2011 р., протокол № 1.

Рецензенти:

В.І. Пенковий — канд. мед. наук, доцент кафедри оториноларингології Вінницького національного медичного університету ім. М.І. Пирогова;

С.О. Приходський — завідувач відділенням оториноларингології Вінницької обласної клінічної лікарні ім. М.І. Пирогова.

© МОЗ України, 2011

© ВСВ “Медицина”, 2011

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Вивчення предмета “Оториноларингологія” має велике значення у підготовці фахівців зі спеціальності “Лікувальна справа”.

Знання основних питань догляду за пацієнтами з хворобами вуха, горла та носа стосується не тільки медичного персоналу, який працює в ЛОР-закладах, а й медичних працівників будь-якої лікувальної установи, оскільки хвороби носа, горла та вуха є досить частою патологією людського організму.

У зв'язку з подальшим розвитком оториноларингології, що характеризується все ширшим застосуванням нових складних діагностичних методів дослідження та хірургічних втручань, значно підвищуються вимоги до роботи фельдшерів. Фельдшер, перебуваючи поруч із пацієнтом, слідкує за всіма змінами в перебігу захворювання, виконує необхідні маніпуляції і надає долікарську допомогу.

На навчальній практиці студенти повинні отримати чітке уявлення про предмет, що вивчається, засвоїти необхідні маніпуляції під час обстеження хворих, знати специфічний медичний інструментарій та обладнання, правила підготовки його до роботи; навчитися виконувати за призначенням лікаря необхідні маніпуляції, оволодіти практичними навичками надання першої медичної допомоги, умінням догляду за ЛОР-хворими, профілактичними заходами, дотримуватися медичної етики та деонтології.

У розрізі навчальної дисципліни студенти вивчають патологічні стани ЛОР-органів, їх причини та симптоми, оволодівають сучасними методами діагностики і лікування, ознайомлюються з роботою в операційній, перев'язочній ЛОР-відділенні.

Характер навчання має бути проблемним, що досягається вирішенням реальних ситуаційних завдань.

Навчальну програму з дисципліни “Оториноларингологія” складено для вищих медичних (фармацевтичних) навчальних закладів I—III рівнів акредитації за спеціальністю 5.12010101 “Лікувальна справа” відповідно до складових галузевих стандартів вищої освіти — ОКХ і ОПП, затверджених МОН України і МОЗ України в 2011 р., та навчальних планів 2011 р.

На вивчення дисципліни відводиться 54 год, з них 8 — на лекції, 22 — на навчальну практику та 24 — на самостійну роботу.

Ця програма передбачає такі цілі:

- максимальну орієнтацію на формування базових професійних знань, умінь, навичок, необхідних для діяльності фельдшера;
- надання медичної допомоги пацієнту в конкретній клінічній ситуації.

Після вивчення дисципліни *студенти повинні знати:*

- анатомію, фізіологію ЛОР-органів;
- патологічні стани при захворюваннях вуха, горла, носа і приносних пазух; їх причини, симптоми, методи лікування та догляду;
- роль фельдшера в лікувально-діагностичному процесі, відповідальність за своєчасність та правильність виконання медичних маніпуляцій;
- значення догляду за хворими як лікувального фактора;
- правила дотримання медичної етики та деонтології;
- основи техніки безпеки та техніку безпеки в оториноларингології.

Студенти повинні вміти:

- виконувати найпоширеніші маніпуляції;
- надавати першу долікарську допомогу;
- підготувати необхідні інструменти, виконувати правила стерилізації інструментарію, дотримуючись принципів асептики та антисептики;
- проводити догляд за хворими у ЛОР-відділенні, поліклініці, вдома.

Студенти мають бути поінформовані про:

- досягнення медицини, що втілюються в практику охорони здоров'я;
- нові лікарські засоби і методи їх застосування;
- нові методи діагностики захворювань.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Тема	Кількість годин			
		Загальний обсяг	Лекції	Навчальна практика під керівництвом викладача	Самостійна робота
1	Вступ. Історичні аспекти оториноларингології. Анатомічний зв'язок і фізіологічна взаємозалежність ЛОР-органів. Роль фельдшера в процесі лікування хворих з ЛОР-патологією	2			2
2	Охорона праці в оториноларингології	2			2
3	Захворювання носа і приносних пазух	10	2	4	4
4	Захворювання глотки та ставоходу	12	2	6	4
5	Захворювання гортані та трахеї	14	2	4	8
6	Захворювання вуха	14	2	8	4
	Усього	54	8	22	24

Примітка. Години для самостійної роботи студентів розподіляють зп темами циклової (предметні) методичні комісії навчальних закладів.

САМОСТІЙНА РОБОТА

1. Охорона праці під час роботи з апаратурою та обладнанням у процесі обстеження і надання допомоги хворим з ЛОР-патологією.
2. Охорона праці під час роботи з колочими та ріжучими інструментами
3. Особливості профілактики інфекційних захворювань, у тому числі СНІДу, під час обстеження та лікування хворих з патологією ЛОР-органів.
4. Участь фельдшера в профілактиці та лікуванні хвороб ЛОР-органів, наданні невідкладної допомоги, догляді за хворими.
5. Робота фельдшера у ЛОР-кабінеті та стаціонарі.
6. Пухлини носа і приносних пазух. Клінічні прояви, діагностика та лікування.
7. Пухлини глотки. Клінічні прояви, діагностика та лікування.
8. Пухлини гортані та трахеї. Клінічні прояви, діагностика та лікування.
9. Інфекційні гранульоми верхніх дихальних шляхів. Клінічні прояви, діагностика та лікування.
10. Приглухуватість, глухота, слухопротезування. Принципи тимпанопластики.
11. Основи охорони праці та безпеки життєдіяльності під час роботи в оториноларингології.

ЗМІСТ

Тема 1. Вступ. Історичні аспекти оториноларингології. Анатомічний зв'язок і фізіологічна взаємозалежність ЛОР-органів. Роль фельдшера в процесі лікування хворих з ЛОР-патологією

САМОСТІЙНА РОБОТА

Вступ. Історичні аспекти оториноларингології. Анатомічний зв'язок і фізіологічна взаємозалежність ЛОР-органів. Клінічний зв'язок ЛОР-органів із системами організму. Організація ЛОР-допомоги на ФАПі, в поліклініці, в ЛОР-відділенні, перев'язочній, операційній. Тактика фельдшера.

Тема 2. Охорона праці в оториноларингології

САМОСТІЙНА РОБОТА

Охорона праці під час роботи з апаратурою та обладнанням у процесі обстеження і надання допомоги хворим з ЛОР-патологією. Охорона праці та безпека життєдіяльності під час роботи з колочими та ріжучими інструментами. Особливості профілактики інфекційних захворювань, у тому числі СНІДу, під час обстеження та лікування хворих з патологією ЛОР-органів.

Тема 3. Захворювання носа і приносних пазух

ЛЕКЦІЯ

Клінічна анатомія та фізіологія зовнішнього носа, порожнини носа, її зв'язок з приносними пазухами, глоткою, вухом, кон'юнктивальним мішком. Дихальна, захисна, нюхова, рефлекторна функції носа. Функції приносних пазух. Бактеріологічне обстеження при хворобах носа. Рентгенологічне обстеження. Методи обстеження пацієнтів із захворюваннями носа та приносних пазух. Опіки, відмороження, травми, фурункул зовнішнього носа. Причини, клінічні симптоми, методи лікування, догляд за хворими. Гострий риніт, причини, клінічні симптоми, лікування, профілактика. Носова кровотеча. Причина, засоби припинення кровотечі, догляд за хворими. Сторонні тіла. Видалення їх із порожнини носа. Гострі і хронічні захворювання приносних пазух. Причини, клінічні симптоми, методи обстеження та лікування. Профілактика. Догляд за хворими.

Риногенні (орбітальні) та внутрішньочерепні ускладнення.

НАВЧАЛЬНА ПРАКТИКА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ВИКЛАДАЧА

Анатомія і фізіологія носа та приносних пазух (повторення). Правила користування лобним рефлектором. Визначення дихальної та нюхової функцій носа. Ознайомлення з методами передньої та задньої риноскопії.

Підготовка хворих до операції на носі, приносних пазухах. Підготовка медичного інструментарію та перев'язувального матеріалу. Післяопераційний догляд за хворими. Ознайомлення з пункцією верхньощелепної пазухи. Ознайомлення з методами видалення сторонніх тіл з порожнини носа.

Практичні навички:

- огляд зовнішнього носа;
- огляд присінка порожнини носа;
- пальпація носа і приносних ділянок;
- проведення дослідження дихальної функції;
- проведення дослідження нюхової функції за допомогою набору ароматних речовин;
- накручування вати на зонд та взяття мазка зі слизової оболонки носа;
- туалет носа;
- введення лікарських речовин у ніс: закапування крапель у ніс, змащування слизової оболонки носа, інсуфляція в ніс медикаментозних засобів;
- проведення передньої тампонади носа;
- накладання зігрівального компресу на ніс та ділянку верхньощелепної пазухи;
- накладання пращоподібної пов'язки на ніс.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Клінічні симптоми, що виникають при пухлинах носа та приносних пазух. Клінічний перебіг гранульом верхніх дихальних шляхів з переважним ураженням порожнини носа і приносних пазух.

Тема 4. Захворювання глотки та стравоходу

ЛЕКЦІЯ

Анатомічні межі глотки, її відділи. Характеристика функцій епітелію. Лімфоепітеліальне глоткове кільце. Функції глотки: дихальна, захисна, мовна, ковтання (смоктання). Функції глоткового кільця Пирогова. Методи обстеження при патологічних станах глотки.

Гіпертрофія носоглоткового мигдалика. Аденоїдит. Причини, симптоми, методи лікування, профілактика. Вплив аденоїдів на навколишні органи та розвиток дитячого організму. Ангіни, їхні види. Етіологія, симптоми, лікування, ускладнення, догляд за хворими, профілактика. Дифтерія зівя. Форми, відмінності між дифтерією та ангіною. Організаційні заходи в разі підозри на дифтерію. Хронічний тонзиліт. Причини, симптоми, методи лікування, профілактика. Гострий фарингіт. Причини, симптоми, лікування. Сторонні тіла глотки. Симптоми, методи видалення.

НАВЧАЛЬНА ПРАКТИКА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ВИКЛАДАЧА

Анатомія та фізіологія глотки (повторення). Зовнішній огляд і пальпація шиї та лімфатичних вузлів. Огляд порожнини рота. Проведення середньої фарингоскопії. Діагностика захворювань порожнини глотки при ангінах, паратонзилітах, хронічному тонзиліті, аденоїдитах, хронічних фарингітах та інфекційних захворюваннях, що супроводжуються ураженням піднебінних мигдаликів.

Аденотомія. Підготовка хворого до операції. Допомога під час аденотомії в дітей. Догляд за хворими після операції. Проведення бактеріологічного обстеження (взяття мазка на дифтерію). Організаційні заходи в разі підозри на дифтерію. Тонзилектомія. Підготовка хворого до операції. Післяопераційний догляд.

Практичні навички:

- огляд порожнини рота;
- проведення середньої фарингоскопії;
- пальпація шиї та підщелепних лімфатичних вузлів;

- взяття мазка зі слизової оболонки глотки на дифтерію;
- змащування піднебінних мигдаликів і задньої стінки глотки;
- накладання зігрівального компресу на підщелепну ділянку, шию;
- приготування розчинів для полоскання глотки та інгаляцій.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Клінічні симптоми, що виникають при пухлинах глотки і стравоходу, можливі ускладнення і особливості перебігу. Клінічна симптоматика при інфекційних гранульомах верхніх дихальних шляхів з переважним ураженням глотки.

Тема 5. Захворювання гортані та трахеї

ЛЕКЦІЯ

Анатомічні межі гортані, її відділи. Функції епітелію. Функції гортані: дихальна, захисна, голосова. Методи дослідження гортані: пряма і непряма ларингоскопія.

Гострий ларингіт. Причини, симптоми, лікування, профілактика. набряк гортані, причини. Стеноз гортані, причини, ступені, клінічні симптоми, засоби терапевтичного лікування. Гортанна ангіна, причини, симптоми, лікування, профілактика. Гострий стенозуювальний ларинготрахеобронхіт у дітей, причини, симптоми, лікування, профілактика. Дифтерія гортані. Сторонні тіла гортані, трахеї, бронхів.

НАВЧАЛЬНА ПРАКТИКА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ВИКЛАДАЧА

Анатомія і фізіологія гортані (повторення). Ознайомлення з методами прямої та непрямої ларингоскопії.

Ознайомлення з методами видалення сторонніх тіл з гортані, трахеї, бронхів. Показання до трахеотомії. Підготовка трахеотомічного набору медичних інструментів. Догляд за хворими після трахеотомії. Методи введення лікарських засобів у гортань (змащування слизової оболонки гортані, вливання в гортань лікарських речовин, вдювання порошкоподібних речовин, пульверизація гортані, інгаляції).

Практичні навички:

- зовнішній огляд та пальпація шиї, лімфатичних вузлів;
- пальпація гортані;
- накладання зігрівального компресу на ділянку гортані;
- підготовка трахеостомічного набору медичних інструментів;
- туалет і заміна внутрішньої трахеостомічної трубки;
- перев'язування хворих після трахеотомії;
- введення лікарських засобів до гортані;
- введення носостравохідного зонда.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Клінічні симптоми, що виникають при пухлинах гортані і трахеї, можливі ускладнення і особливості перебігу. Клінічна симптоматика при інфекційних гранульомах верхніх дихальних шляхів з переважним ураженням гортані і трахеї.

Тема 6. Захворювання вуха

ЛЕКЦІЯ

Зовнішнє, середнє, внутрішнє вуха. Анатомічні межі. Зв'язок середнього вуха із соскоподібним відростком та носоглоткою. Слуховий апарат внутрішнього вуха. Звукопровідність, звукосприймання. Вестибулярний аналізатор. Функціональний зв'язок з мозочком.

Отоскопія. Методи дослідження слуху шепітною та розмовною мовами. Дослідження слуху за допомогою камертонів. Аудіометрія (суб'єктивна і об'єктивна). Дослідження вестибулярних функцій.

Травми вуха: механічні, термічні (відмороження та опіки), хімічні. Перша медична допомога. Фурункул. Причини, клінічні симптоми, лікування, догляд за хворими. Сірчана пробка. Особливості видалення. Отогематома. Причини, клінічні симптоми, лікування. Дифузний зовнішній отит. Причини, клінічні симптоми, лікування. Сторонні тіла вуха. Симптоми, допомога. Гостре та хронічне запалення середнього вуха. Причини, клінічні симптоми, лікування, догляд за хворими, профілактика. Особливості перебігу гострого середнього отиту в дітей грудного віку.

Отогенні внутрішньочерепні ускладнення: синус-тромбоз і отогенний сепсис, отогенний менінгіт, абсцес мозку та мозочка. Клінічна картина, лікування та профілактика. Догляд за хворими з внутрішньочерепними ускладненнями.

НАВЧАЛЬНА ПРАКТИКА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ВИКЛАДАЧА

Анатомія і фізіологія вуха (повторення). Огляд і пальпація ділянки зовнішнього вуха. Пальпація вухної раковини, козелка, соскоподібного відростка.

Отоскопія. Дослідження слуху шепітною та розмовною мовами. Дослідження вестибулярних функцій (пальценосова та вказівна проби, проба Ромберга, проба витягнутих рук, обертова проба).

Підготовка хворих до операції на вусі. Догляд за хворими після операції. Ознайомлення з історіями хвороб хворих із внутрішньочерепними ускладненнями.

Методи видалення сторонніх тіл із зовнішнього вуха.

Методики лікування хворих (консервативне і хірургічне).

Ознайомлення з методом спинномозкової пункції.

Практичні навички:

- огляд та пальпація ділянки зовнішнього вуха;
- визначення стану лімфатичних вузлів, соскоподібного відростка;
- дослідження слуху шепітною та розмовною мовами;
- проведення вестибулярних проб;
- проведення туалету зовнішнього вуха (сухий та вологий способи);
- взяття мазка із зовнішнього слухового ходу;
- отоскопія;
- введення лікувальних засобів у зовнішній слуховий хід (закапування крапель, введення турунд, вдювання порошкоподібних ліків);
- накладання зігрівального компресу на ділянку вуха;
- накладання вухних пов'язок: великої та малої;
- видалення сірчаних пробок із зовнішнього слухового ходу методом вимивання;
- продування слухових труб за методом Політцера;
- пневмомасаж барабанної перетинки;
- підготовка хворого до спинномозкової пункції;
- набір інструментів для спинномозкової пункції;
- допомога лікареві під час проведення спинномозкової пункції;
- догляд за хворими після спинномозкової пункції.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Клінічні симптоми, що виникають при пухлинах вуха, можливі ускладнення і особливості перебігу. Клінічна симптоматика приглухуватості, глухоти. Показання та техніка слухопротезування. Принципи тимпанопластики.

ПЕРЕЛІК ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК

1. Передня риноскопія за допомогою лобового рефлектора.
2. Накручування вати на зонд та взяття мазка зі слизової оболонки носа.
3. Закапування в ніс лікарських засобів, введення мазі.
4. Проведення передньої тампонади носа.
5. Накладання зігрівального компресу на верхньощелепну порожнину.
6. Накладання пращоподібної пов'язки на ніс.
7. Огляд порожнини ротоглотки.
8. Проведення фарингоскопії.
9. Взяття мазка зі слизової оболонки глотки на дифтерію.
10. Змащування піднебінних мигдаликів і задньої стінки глотки.
11. Пальпація шиї та підщелепних лімфатичних вузлів.
12. Приготування розчинів для полоскання глотки та інгаляцій.
13. Накладання зігрівального компресу на підщелепну ділянку.
14. Підготовка трахеостомічного набору медичних інструментів для операції.
15. Туалет і заміна внутрішньої трахеостомічної трубки.
16. Догляд за хворими після трахеотомії.
17. Введення лікарських засобів у гортань, проведення інгаляцій.
18. Накладання зігрівального компресу на ділянку гортані.
19. Введення носостравохідної трубки.
20. Огляд і пальпація ділянки зовнішнього вуха та козелка.
21. Проведення туалету зовнішнього слухового ходу.
22. Взяття мазка із зовнішнього слухового ходу.
23. Отоскопія.
24. Введення лікарських засобів у зовнішній слуховий хід.
25. Накладання зігрівального компресу на ділянку вуха.
26. Накладання вушних пов'язок: великої та малої.
27. Видалення сірчаних пробок із зовнішнього слухового ходу методом вимивання.
28. Продування слухових труб за методом Політцера.
29. Пневмомасаж барабанної перетинки.
30. Дослідження слуху шепітною та розмовною мовами.

ПЕРЕЛІК ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ ДО СЕМЕСТРОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Безпека життєдіяльності під час роботи з апаратурою та обладнанням у процесі обстеження і надання допомоги хворим з ЛОР-патологією.
2. Техніка безпеки під час роботи з колючими та ріжучими інструментами.
3. Особливості профілактики інфекційних захворювань, у тому числі СНІДу, під час обстеження та лікування хворих з патологією ЛОР-органів.
4. Участь фельдшера у профілактиці та лікуванні хвороб ЛОР-органів, наданні невідкладної допомоги, догляді за хворими.
5. Робота фельдшера у ЛОР-кабінеті та стаціонарі.
6. Анатомія та фізіологія носа і приносних пазух.
7. Опіки, відмороження носа. Лікування та догляд.
8. Фурункул носа. Клінічні симптоми, методи лікування, догляд.
9. Гострі та хронічні риніти. Лікування, догляд, профілактика.
10. Носова кровотеча. Причини, засоби припинення кровотечі, догляд.
11. Види сторонніх тіл порожнини носа. Принципи їх видалення.
12. Причини гострих і хронічних захворювань приносних пазух. Клінічні симптоми. Методи лікування та догляду.
13. Анатомія та фізіологія глотки.
14. Аденоїди. Аденоїдити. Клінічні симптоми, методи лікування та догляду за хворими, профілактика. Вплив аденоїдів на навколишні органи та розвиток дитячого організму.
15. Підготовка хворого до аденотомії. Допомога медичної сестри під час аденомії у дітей. Догляд за хворими після операції.
16. Ангіни. Причини, класифікація, догляд. Ускладнення.
17. Дифтерія глотки. Ознаки дифтерійного нальоту. Взяття мазка на дифтерію.
18. Хронічний тонзиліт. Причини, методи лікування та догляду.
19. Підготовка хворого до тонзилектомії. Післяопераційний догляд.
20. Сторонні тіла глотки. Методи видалення.
21. Анатомія та фізіологія гортані і трахеї.
22. Гострий ларингіт. Клінічні симптоми, лікування, догляд.
23. Гострий стенозувальний ларинготрахеобронхіт у дітей. Особливості перебігу, методи лікування та догляду.
24. Дифтерія гортані. Організаційні заходи у разі підозри на дифтерію.
25. Стеноз гортані. Причини, ступені, клінічні симптоми, засоби терапевтичного лікування, догляд.
26. Трахеостомічний набір медичних інструментарів. Догляд за хворими після трахеотомії.
27. Методи видалення сторонніх тіл з гортані, трахеї, бронхів.
28. Анатомія та фізіологія вуха (зовнішнього, середнього та внутрішнього).
29. Механічні, термічні, хімічні травми зовнішнього вуха.
30. Фурункул зовнішнього вуха. Причини, клінічні симптоми, лікування, догляд.
31. Сірчана пробка. Особливості видалення.
32. Сторонні тіла зовнішнього вуха, їх різновиди, особливості видалення.
33. Гостре та хронічне захворювання середнього вуха. Причини, лікування, догляд.
34. Особливості отитів у дітей грудного віку.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Пальчун В.Т., Магомедов М.М., Лучихин Л.А. Оториноларингология. — “ГЭОТАР-Медиа”, 2008. — 642 с.

Богомільский М.Р., Чистяков В.Р. Детская оториноларингология. — “ГЭОТАР-Медиа”, 2007. — 576 с.

Касевич Н.М. Медсестринська етика і деонтологія: підручник. — К.: Медицина, 2010. — 200 с.

Касевич Н.М., Шаповал К.І. Охорона праці та безпека життєдіяльності медичних працівників: підручник. — К.: Медицина, 2010. — 248 с.

Мітін Ю.В. Основи хвороб вуха, горла, носа. — К.: Здоров'я, 2001. — 224 с.

Мітін Ю.В. Хвороби вуха, горла, носа: підручник. — К.: Медицина, 2010. — 192 с.

Оториноларингологія: підручник / Д.І. Заболотний, Ю.В. Мітін та ін. — К.: Медицина, 2010. — 472 с.

Тарасюк В.С., Кучанська Г.Б. Охорона праці і лікувально-профілактичних закладах. Безпека життєдіяльності: підручник. — К.: Медицина, 2010. — 488 с.

Яшан І.А. та ін. Медсестринство в оториноларингології. — Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. — 236 с.